

Тамара Вронська
(Київ)

Еволюція сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу»

Vronska T. The evolution of Stalin repressive politics towards the families of «people enemies» (1938–1940).

The article dedicated to the investigation of legal ground for state terror towards the families of «people enemies» (1938–1940).

Дослідники політичного терору другої половини 30-х років ХХ ст., аналізуючи причини та наслідки масштабних репресій, недостатньо уваги приділяли подіям, які розгорталися під час короткотермінового маневру, задекларованого відповідними компартійними рішеннями пізньої осені 1938 р. Йдеться про спільну постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства».

Неврахування багатьох факторів та мотивації дій вищого політичного керівництва СРСР не дозволило глибоко пізнати справжнє обличчя сталінського режиму, зрозуміти природу та логіку розгортання наступних подій у радянському суспільстві, зокрема і у сфері репресування членів родин «ворогів» радянської влади.

Після кривавих репресій 1937–1938 рр., здійснюваних сталінським режимом відповідно до ухвалених компартійних рішень та відомчих директив НКВС СРСР (накази №№ 00447, 00486 та інш.) вже влітку 1938 р. в ухвалах Особливої наради стосовно дружин «ворогів народу» стало помітним деяке пом'якшення. Частіше зустрічалися п'ятирічні та навіть трирічні вироки. Низка справ на жінок, арештованих по «польській лінії» (у межах пролонгації наказу НКВС СРСР № 00486 від 17 серпня 1937 р. на осіб, які репресувалися за наказом № 00485 від 11 серпня 1937 р.), взагалі була припинена. Деяким з них табірний вирок замінили тоді на заслання чи адміністративне виселення.

Спостерігаючи за неприродними для тоталітарного режиму випадками, члени родин репресованих стали клопотатися про звільнення близьких, направляючи листи до керівництва держави та різних інститутів радянської Феміди. Почастішали звернення до відповідних інстанцій, аби дізнатися про долю чоловіків і синів.

Наприкінці літа законодавчий орган держави раптом помітив «непорядки» в судовострої, ухваливши 16 серпня 1938 р. відповідний закон. Верховна Рада СРСР, принаймні на папері, декларувала найважливіші принципи судочинства, зокрема, про дотримання гласності. Про це йшлося і в Конституції УРСР¹, де в ст. 101 було зазначено, що «розгляд справ в усіх судах Української РСР має бути відкритим, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням звинуваченому права на захист»².

М. Єжов 5 жовтня 1938 р. спільно з новим заступником Л. Берією звернулися до Й. Сталіна з запискою, зміст якої красномовно свідчив про підготовку до радикальних змін у каральній практиці стосовно членів родин «ворогів» радянської влади. «За пропозицією НКВС СРСР 5 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про репресування дружин викритих зрадників батьківщини³, право-троцькістських шпигунів. На підставі цього рішення НКВС СРСР видав наказ за № 00486 від 15 серпня 1937 р.», — нагадували головному ідеологу репресій його вірні помічники. І далі висловлювали пропозиції, котрі цілковито відповідали тогочасним настроям адресата звернення: «У подальшому вважаємо недоцільним арештовувати всіх дружин засуджених зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів, а лише тих з них: а) які були у курсі або сприяли контрреволюційній роботі своїх чоловіків; б) стосовно яких органи НКВС мають дані про їх антирадянські настрої».

¹ На відміну від Конституції УСРР 1929 р., в якій не розглядалися питання, пов'язані з організацією та діяльністю судово-прокурорських органів, Конституція 1937 р. мала спеціальний розділ, присвячений суду та прокуратурі. Тут визначався порядок утворення судово-прокурорських органів, проголошувались основні принципи їхньої діяльності. В Конституції багато говорилося про зміцнення соціалістичної законності, право обвинуваченого на захист, процесуальні гарантії особи. Але практика була зовсім іншою. Винятковий порядок судочинства у справах про терористичні акти, діяльність особливої наради при НКВС СРСР, терор і репресії — все це було несумісним з принципами, проголошеними Конституцією УРСР 1937 р.

² *Музиченко П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — 5-те вид., випр. і доп. К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. — С. 313.

³ У цьому визначенні, як і у кримінальних кодексах РРФСР та УРСР (чинних від 1927 до 1960 рр.), вираховано, а також у відомчих документах карально-репресивних органів слово Батьківщина (Родина) писалося, як правило, з маленької літери.

та висловлювання і які можуть розглядатися як політично сумнівні й соціально-небезпечні елементи... Просимо Ваших вказівок»⁴.

Згода Й. Сталіна на пропозиції керівників карально-репресивного відомства була отримана, і 17 жовтня 1938 р. з'явився наказ № 00689 НКВС СРСР, підписаний спільно М. Єжовим та Л. Берією, під промовистою назвою «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 про порядок репресування дружин зрадників батьківщини, право-троцькістських шпигунів»⁵, який майже дослівно дублював пункти «а» і «б» з цитованої вище записки. Окрім цього, скасовувався 36-й пункт оперативного наказу № 00486 про обов'язковість арешту дружин ворогів народу одночасно з чоловіками. Відтепер питання про репресування залежало від часу спільного проживання дружини з чоловіком та рівня її «соціальної небезпечності». Чим тривалішим був шлюб, тим більше шансів вона мала потрапити за колючий дріт, оскільки, за логікою чекістів, вже достатньо «проїнялася» його ідеологією та «ворожим» ставленням до існуючого режиму. Доцільність арешту вирішувалася одноосібно начальником відповідного регіонального підрозділу НКВС. Процедура репресій жінок та влаштування їх дітей до дитячих закладів залишалися незмінним⁶.

Згаданим наказом НКВС СРСР скасовувалося те, що становило саму сутність та серцевину наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. — невідворотність репресування дружин слідом за арештом чоловіка.

Далі події стали розгортатися з неймовірною швидкістю. Політбюро ЦК ВКП(б) 16 листопада 1938 р. затвердило проект постанови РНК і ЦК ВКП(б). Всім відомствам, причетним до судочинства, і партійним керівникам під особисту відповідальність за виконання НКВС і Прокуратури СРСР надіслали директиву: «Призупинити з 16 листопада цього року надалі до розпорядження розгляд усіх справ на «трійках», у військових Трибуналах і в ВК ВС (військова

⁴ У цьому документі керівництво НКВС повідомляло Сталіну, що всього на підставі наказу № 00486, «за неповними даними, репресовано понад 18000 дружин арештованих зрадників». Цит. за: *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» // Узницы «АЛЖИРа». Список женщин — заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. — М., 2003. — С. 21.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 9, спр. 81, арк. 162–162 зв.

⁶ Там само, арк. 162–162 зв.

колегія Верховного Суду — Т. В.) СРСР, направлених на їх розгляд в порядку особливих наказів або в іншому, спрощеному порядку»⁷.

За одну лише ніч від «призупинення» репресій сталінський режим зробив великий крок до майже остаточного їх припинення. 17 листопада 1938 р. з'явилася вже згадана спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства, яка констатувала наявність «величезних недоліків і спотворень» у роботі НКВС й прокуратури і попереджала останніх, що у разі подальшого порушення радянських законів винні притягатимуться до суворої відповідальності. Окрім іншого, різко засуджувалася практика масових репресій за «лімітами», спрощеного порядку слідства та судочинства. Постановою заборонялося органам НКВС і Прокуратурі здійснювати будь-які масові операції з арештів і виселення, ліквідовувалися сумнозвісні «трійки», створені в порядку особливих наказів НКВС СРСР, а також «трійки» на регіональних рівнях. Надалі всі справи вимагалося передавати за підсудністю на розгляд судів або Особливої наради при НКВС СРСР, суворо дотримуючись всіх вимог ведення слідства та прокурорського нагляду⁸.

Механізм терору, начебто, був зупинений. Формально багато чого у діяльності НКВС піддавалося критиці. Але, що ж виходило? Ті, хто розв'язав репресії, — тепер їх засуджували. Це було ні що інше, як блюзнірство. Тим більше, що позасудовий орган — Особливу нараду при НКВС СРСР, яка всупереч Конституції вершила долі «соціально-небезпечних», в тому числі і членів сімей «ворогів народу», — не лише зберегли, а й підтвердили її повноваження. Хоча зробили це не на законодавчому рівні, а провели партійним рішенням. Всім було зрозуміло, що такого роду ухвали практично дорівнювали закону. Їх необхідно було виконувати і ними керуватися.

Після виходу цієї постанови ситуація на місцях різко (хоча й тимчасово) змінилася. Якщо раніше усіяло заохочувалися та віталася ініціативи регіональних підрозділів НКВС стосовно додаткових лімітів на репресії, то тепер заслугою вважався саботаж «єжовської» репресивної політики. Функціонери різного рівня

⁷ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Вне судебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — М., 2006. — С. 190.

⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). — М., 1995. — С. 3–8.

намагалися прозвітувати щодо цього, наввипередки повідомляючи про «покращення» якості ведення слідства, зменшення кількості повернених на перегляд справ тощо.

Чому восени 1938 р. поволі пішли на спад репресії й припинилася істерія у полюванні на людей, — сьогодні важко відповісти стовідсотково вичерпно. Думається, небезпідставним буде припущення, що до такого кроку Й. Сталін вдався з підказки Л. Берії, або й сам зрозумів: соціальна чистка суспільства, черговий похід проти політичних противників зайшли надто далеко. Втім, ніхто не вибачався і не кааявся. На верхівці владного Олімпу нікого не покарали.

І, нарешті, 26 листопада 1938 р. на виконання листопадової спільної постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) з'явився розлогий наказ НКВС СРСР № 00762⁹, підписаний вже новим наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією, в якому всі попередні масові репресії подавалися як такі, котрі, начебто, здійснювалися якимсь іншим відомством. Спочатку бадьоро підтримувалися всі положення, викладені у спільній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, а далі одна за одною викладалися вказівки, які мали на меті дистанціюватися від минулої страшної вакханалії.

Перш за все, наказувалося негайно припинити здійснення будь-яких масових арештів та виселення без диференційованого підходу до людей. Далі виписувалися чіткі вимоги до процедури арештів та скасовувалася більшість наказів, циркулярів і розпоряджень репресивного змісту, в тому числі й оперативні накази № 00447 та № 00486. Отже, тотальний терор, набравши небачених обертів, нарешті захлинувся у потоках людської крові, горя та сліз.

У сьомому пункті листопадового 1938 р. наказу НКВС СРСР приписувалося надалі всі справи, як правило, направляти до судових органів. Особливий нараді їх рекомендувалося передавати лише тоді, коли «існувала небезпека розшифровки цінного агента»¹⁰. Викладалася й низка інших вимог до цього позасудового органу,

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8, арк. 155.

¹⁰ На тлі таких декларативних заяв промовистими виглядають результати роботи Особливої наради. Упродовж 1937 р. вона розглянула справи на 17911 особу, 1938 р. відповідно — на 45768 осіб, 1939 р. — 13021, у 1940 р. — 42912 осіб // Реабилітація. Как Это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х т. Т. 1: март 1953 – февраль 1956 г. / Сост. А. Артизов, Ю. Сигачев, И. Шевчук, В. Хлопов. – М., 2000. – С. 73.

який мав діяти у «суворій відповідності до чинного кримінального законодавства», чого ані тоді, ані пізніше так і не сталося.

До того ж і пункт 16-й цього документу став фактичним зізнанням наркома внутрішніх справ СРСР у тому, що його підлеглі всю акцію по реалізації наказів №00447, 00485, 00486 та інших здійснювали, не спираючись на кримінальне кодифіковане законодавство, чи застосовували його санкції дуже приблизно — «на око», оскільки приписувалося «забезпечити весь склад оперативних працівників НКВС центрального апарату та на місцях екземпляром кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів»¹¹.

Далі містилася ще одна фантастична настанова: «Скасувати практику подовження покарання тим, хто перебував у засланні і таборах»¹². Це, як і інші, положення цитованої важливої директиви Наркомату внутрішніх справ Союзу РСР також ігнорувалося його виконавцями упродовж усієї тоталітарної доби.

Якби автори цього та іншого документів уважно вчиталися у те, що вони та їх вище державне керівництво зафіксували у директивах, то мусили б негайно звільнити всіх без винятку жінок та дітей, яких безпідставно репресували. Але фанфари пролунали голосно, реляції та запевнення у дотриманні радянської законності були задекларовані й все тим і скінчилося. За винятком окремих випадків реабілітації у контексті показового покарання «цапів-відбувайл» з лав НКВС.

Не стояли осторонь масштабної містифікації, здійснюваної у контексті оголошеної на державному рівні хвилі декларативної лояльності, й інші інститути радянської Феміди. Поспішила солідаризуватися з НКВС СРСР Прокуратура Союзу РСР. У грудні 1938 р. в центрі й на місцях були реорганізовані слідчі частини НКВС, скасовані накази і циркуляри цього відомства стосовно діяльності «трійок» і спрощеного ведення слідства. Ілюзію відновлення справедливості й законності доповнив Верховний Суд СРСР, що на пленумі наприкінці грудня 1938 р. розпочав перегляд та скасування вироків, винесених у минулому у «політичних справах»¹³.

¹¹ Реабилитация. Как Это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы... – С. 73.

¹² Там само.

¹³ *Иванова Г.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова; Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — С. 119.

Слідом за згаданими інституціями «заворушилися» й у позасудовому органі — Особливій нараді, яка розглядала справи членів сімей «зрадників» Батьківщини упродовж всього попереднього часу. Її секретаріат та 1-й спецвідділ НКВС СРСР 26 грудня 1938 р. видали спеціальний спільний циркуляр, у якому формулювалися чіткі вимоги до оформлення справ, що передавалися на розгляд Особливої наради¹⁴. Навіть зважаючи на зміст викладених вимог, було цілком очевидним, що це ніщо інше, як панічне реагування на тимчасову зміну ситуації у каральній політиці. Наступний перебіг подій неспростовно доводив, що ніхто на місцях, як і у самому позасудовому органі НКВС, й не збирався серйозно ставитися до задекларованих намірів.

Того ж дня НКВС СРСР надав право наркомам внутрішніх справ союзних та автономних республік, керівникам регіональних підрозділів під час розгляду скарг та заяв засуджених скасовувати неправильно ухвалені рішення колишніх «трійок» НКВС—УНКВС з припиненням справ та звільненням засуджених від покарання¹⁵.

Матеріали групи архівних кримінальних справ на «членів сімей зрадників батьківщини», іменованих у побутовому та діловому чекістському вжитку — ЧСИР (російськомовна аббревіатура «член семьи изменника Родины») доводять, що після виходу згаданих державних та відомчих документів та ухвал долі жінок, які вже перебували тривалий час під арештом у в'язницях, стали вирішуватися в більш сприятливий спосіб, ніж їх подруг по нещастю. Особливо пощастило тим, чиї справи просто не встигли передати на Особливу нараду при НКВС СРСР. Так, 31 жовтня 1938 р. «за недоведеністю» була припинена слідча справа дружини командира 9-го легкомоторизованого інженерного батальйону КОВО Ф. Філіна, яку арештували 20 січня 1938 р. Вже наприкінці листопада Валентину Філіну, яка перебувала на восьмому місяці вагітності, звільнили з Лук'янівської в'язниці з підпискою про невиїзд¹⁶.

У листопаді—грудні 1938 р. з таким же формулюванням («за недоведеністю») припинили справи й щодо інших дружин страчених військових командирів КОВО. До цієї групи потрапили: Люд-

мила Баронет-Воронкова — дружина начальника штабу корпусу; Ніна Бутирська — дружина начальника штабу КОВО; Марія Іванова — дружина помічника командира батальйону 135-ї стрілецько-кулеметної бригади; Олена Лубенець — дружина інспектора київського військового річкового порту; Марія Пащенко — дружина помічника начальника відділення 1-го відділу штабу; Віра Торандо — дружина інспектора центральної ради «Тсоавіахіма». Всі жінки провели у в'язниці від семи до дев'яти місяців. Тамарі Іртюзі — дружині репресованого авіаінженера КОВО, особливо пощастило, оскільки вона вже була засуджена Особливою нарадою (22 листопада 1937 р.) на 8 років. Але постановою УДБ УНКВС по Київській області від 11 січня 1939 р. її справа була припинена за недоведеністю інкримінованого злочину¹⁷.

На початку 1939 р., на хвилі задекларованої лояльності та відновлення справедливості, були переглянуті й деякі інші справи ЧСИР. Навіть дивно, що до їх числа потрапила рідна сестра одного з учасників національно-визвольних змагань, члена Української партії есерів Юрія Скугар-Скварського. Один з трьох братів репресованої жінки — Дмитро Олександрович — написав звернення до Генерального Прокурора СРСР, в якому розповів історію сестри, додавши, що її дочка Аріадна знаходиться на його вихованні. Клопотання було почуте, а справа Ольги переглянути на її користь. Втім, і під час перегляду слідчі не змогли утриматися від уїдливих нагадувань про «нездорове походження» цієї жінки. У висновку, окрім іншого, зазначалося: «Ольга Скугар-Скварська у здійсненні контрреволюційних злочинів свого чоловіка участі не брала, винною себе не визнала...», але за соціальним походженням є донькою «служителя культу (попа), через матір мала зв'язок з братом, який проживає у Чехословаччині». Отже, варту заміни 5-річного терміну ув'язнення на такий же термін вислання зі столиці України з подальшою заборонаю проживання у режимних місцевостях. Цей висновок у липні 1939 р. затвердив особисто заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов, а Особлива нарада 11 жовтня того ж року ухвалила відповідне рішення¹⁸.

¹⁷ На жаль, не вдалося встановити місце перебування *Тамари Іртюзи* після винесення їй вироку.

¹⁸ Після відбуття п'ятирічного терміну нового вже м'якшого покарання, *Ольга Скугар-Скварська* проживала в с. Ладжин Ладжинського р-ну Черкаської обл. 20 січня 1957 р. звітти вона написала звернення до військового трибуналу КВО і просила видати їй довідку, що вона до

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 672, арк. 184–184 зв.

¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 222–222 зв.

¹⁶ *Гранкіна О.* «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (10/11) —1999. — С. 209.

Паралельно зі справою О. Скугар-Скварської вирішувалася доля ще однієї жінки з відомої у той час родини, але вже з числа радянської номенклатури. Йдеться про дружину Трохима Яковича Чубаря, який до арешту обіймав посаду наркома місцевої промисловості республіки. Галина Чубар, яка мала двох дітей Павла (17 років) та Вілена (14 років), була арештована 1 червня 1938 р. Її справа тягнулася кілька місяців. На допитах жінка нічого не визнавала. Нещасну тримали у київській в'язниці і після того як чоловіка розстріляли, а її саму визнали «непридатною до фізичної праці через стан здоров'я», слідчі замислилися, куди ж її подіти? Примітно, що в звинувачувальному висновку записали: «Обвинувачення Чубар у співучасті у ворожій діяльності її чоловіка Чубаря Т.Я. не підтверджено, але як соціально-небезпечний елемент – справа підлягає розгляду Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ Союзу РСР». Таке безграмотно складене формулювання містило ще й правовий абсурд. Якщо не доведена «співучасть», то чому ж справу направляли на Особливу нараду? Остання 5 жовтня 1939 р. ухвалила рішення — заслати Галину Чубар в один з районів Казахстану на п'ять років¹⁹. Небезпідставним видається припущення, що жінку відправили у заслання якраз через визначення, яке пролунало ще під час її перебування у Лук'янівській в'язниці: «Непридатна до фізичної праці через стан здоров'я». В табірній індустрії «баласт» з непрацездатних був непотрібним.

Тим часом, після листопадової судової реформи 1938 р. на січневому пленумі (1939 р.) ЦК партії засудив «єжовщину». Тоді ж «всесоюзний староста» М. Калінін, дружина якого за три місяці перед тим була арештована «за розмови», звернувся до Політбюро ЦК ВКП(б) з клопотанням ввести до складу комісії з судових справ цього вищого партійного органу Л. Берію²⁰.

арешту проживала за адресою: м. Київ, вул. Енгельса, 11, кв. 14, яка потрібна їй для клопотання про надання житлової площі. 17 травня 1957 р. військовий трибунал КВО ухвалив скасувати рішення Особливої наради від 28 грудня 1937 р. стосовно О. Скугар-Скварської і справу припинити через відсутність у її діях складу злочину. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32223, т. 1, арк. 22–24.

¹⁹ Галину Чубар амністували 25 грудня 1956 р. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37382, арк. 3, 10, 16, 24–28.

²⁰ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 // Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. – М., 2006. – С. 19.

Демонструючи «турботу» про возз'єднання зруйнованих перед тим десятків тисяч сімей, 4 лютого 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00116, в якому серед іншого приписувалося у випадку звільнення окремих осіб після перегляду їх справи виконувати їх прохання щодо розшуку членів родин, зокрема і дітей²¹.

Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1939 р. ухвалило постанову, якою затверджувало проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про порядок зняття судимості з засуджених колишньою Колегією ОДПУ, Особливою нарадою і трійками НКВС. Передбачалося знімати судимість та скасувати пов'язані з нею обмеження, якщо протягом трьох років після відбуття покарання засуджені не вчинили нових «злочинів». Цей обов'язок поклали на Особливу нараду²².

25 квітня 1939 р. після вакханалії, яка чинилася тривалий час у сфері конфіскації майна репресованих, безпідставного виселення їх родин з квартир, у надрах НКВС раптом підготували наказ і відповідну інструкцію про порядок здійснення обшуків, опломбовування та обліку житлової площі й накладання арешту на майно. У цьому документі чітко виокремлювалося положення про те, що у разі арешту одного з членів родини і засудження без конфіскації майна всі речі за описом залишаються сім'ї. Заборонялося й ущільнення помешкань шляхом підселення сторонніх осіб, як це було раніше²³.

За місяць нагадав про себе і сталінський прокурор А. Вишинський. Начебто не знаючи раніше про темпи, з якими працює неконституційний позасудовий орган у складі НКВС СРСР, 31 травня 1939 р. у листі в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на ім'я Й. Сталіна і В. Молотова він висловив занепокоєння, що Особлива нарада на кожному засіданні розглядала по 200–300 справ, внаслідок чого не виключалася можливість ухвалення помилкових рішень. Він запропонував встановити такий порядок, щоб позасудовий орган збирався частіше, розглядаючи меншу кількість справ. Аналогічні міркування він виклав і в листі до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берію²⁴.

²¹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. – М., 2008. – С. 492.

²² Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш».... – С. 31–32.

²³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 192–199.

²⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 94–95.

Обережний В. Молотов, не наважуючись обговорювати такі сміливі новації А. Вишинського зі Й. Сталіним, спочатку звернувся до Л. Берії з запитанням: «Як діяти в цій ситуації?»²⁵ В НКВС СРСР зустріли цей крок, сповнений «турботи» про правопорядок у державі, у повному всеозброєнні. Там заздалегідь були підготовлені відповідні документи.

Назва наказу НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. «Про адміністративне заслання та виселення» була значно вужчою, ніж ті питання, що регламентувалися затвердженою ним інструкцією, оскільки там йшлося і про права та обов'язки позасудового органу щодо направлення та утримання певних осіб у виправно-трудовах таборах ГУТАБу. Так, документ нагадував, що у компетенції Особливої наради, як і раніше, залишаються права, надані їй постановою ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р.: заслання на 5 років, висилка до 5 років, ув'язнення у виправно-трудова табори на 5 років, заборона проживання у певних місцевостях²⁶. Окрім цього, в інструкції зазначалося, що цей позасудовий орган може заборонити в'язням отримувати гроші та передачі у місцях ув'язнення (до речі, про листування не згадувалося жодним словом). У четвертому параграфі інструкції зазначалося: «Терміни ув'язнення в ВТТ виправно-трудова табори. — Т. В.), заслання та виселення обчислюються з дня арешту, про що спеціально зазначається у рішенні Особливої наради»²⁷. Отже, нарешті НКВС СРСР чітко висловився щодо фіксованих термінів перебування покараних у такий спосіб у засланні чи висилці.

Примітно, що на двох сторінках наказу НКВС СРСР та на двадцяти аркушах інструкції не знайшлося місця для відповіді на питання, яким так переймався Прокурор СРСР А. Вишинський. Жодного регламентуючого положення щодо порядку, кількості

²⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 31–32.

²⁶ Особам, яким було заборонене проживання у місцевостях за списком № 1, робився запис у 10-й графі паспорту наступного змісту: «На підставі параграфу 7 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». За списком № 2 відповідно: «На підставі параграфу 8 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». До списку № 1 потрапили всі столиці, прикордонна зона, зокрема Київ і Харків та 50-км зона навколо них. До списку № 2 увійшли згадані вище у списку № 1, а також Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінниця без зазначення 50-км зони навколо них.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 266–277.

одночасного розгляду справ, як і термінів цієї процедури, не містилося. Щоправда, у параграфі 22 інструкції НКВС СРСР чітко записали: переміщення до табору має відбутися не пізніше, ніж за десять діб після оголошення рішення Особливої наради²⁸, а не через 3–4 місяці, як це було раніше з ЧСИР, котрі утримувалися у тюрмах, очікуючи чергового етапу.

Директива НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. наказувала всім наркомам внутрішніх справ, регіональним та лінійним підрозділам взяти всіх засланих та висланих на спеціальний облік; оформити зобов'язання засланих про виконання ними правил; визначити кожному засланому строки і місця явки; видати засланам посвідчення, а висланим — паспорти, замість документів, що у них є; звільнити з заслання та висилки осіб, які відбули свої терміни, або були неправильно засуджені²⁹.

Окрім підготовки згаданих документів, які до певної міри впорядковували карально-репресивну діяльність, в НКВС СРСР кипіла робота з напрацювання й інших, на перший погляд, новаторських пропозицій.

Глухий натяк на пом'якшення у ставленні до вже репресованих раніше ЧСИР проглядався у наказі НКВС СРСР № 00497 від 8 травня 1939 р., виданому на додаток до попередніх директив, що стосувалися порядку перегляду скарг осіб, засуджених «трійками». У першому абзаці документу зауважувалося, що під час розгляду справ необхідно одночасно вирішувати питання про перевірку й інших осіб, які за нею проходили³⁰. Таким чином, створювалися підстави для того, щоб дружин, репресованих слідом за чоловіками, могли також реабілітувати у разі загального позитивного рішення.

Трохи більше, ніж за три місяці, органи державної безпеки раптом виявили підвищену увагу і до порушень закону стосовно родичів «ворогів народу», які були вислані в адміністративному порядку з великих міст СРСР упродовж 1937–1938 рр. За офіційною версією ця увага була «нав'яна» численними зверненнями і скаргами людей.

16 серпня 1939 р., за двома підписами — наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР з'явився наказ «Про перегляд справ

²⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 272–273

²⁹ Там само, арк. 266–267.

³⁰ Там само, спр. 169, арк. 104.

адміністративно-висланих з центральних міст», розісланий для виконання всім наркомам та прокурорам союзних республік, а також відповідним профільним керівникам у регіони³¹.

Перший абзац документу починався словами, які не лише визнавали перегини, а й вказували на тих, хто їх припустився: «У ході масових операцій з виселення соціально-небезпечних елементів з Москви, Ленінграду та ін[ших] центральних міст, колишнім ворожим керівництвом НКВС допущена низка викривлень: висилка, як правило, здійснювалася без диференційованого підходу, не визначалися терміни висилки, ряд осіб віднесені до соціально небезпечних елементів без достатніх підстав»³². Втім далі, констатуєчи безпідставні дискримінаційні заходи (вилучення паспортів, встановлення однаково суворого режиму та різного роду обмежень), у документі зазначалося, що під ці заходи потрапили й «активні вороги», які варті більш серйозного покарання.

У постановляючій частині документу наказувалося відмінити Інструкцію НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. про виселення з центральних міст осіб, виключених з ВКП(б) та членів родин репресованих, циркуляр НКВС і припис Прокуратури СРСР № 80 від 13 квітня 1938 р. з цього ж приводу. Окрім цього, приписувалося переглянути справи адміністративно висланих, яким не був визначений конкретний термін такого покарання. Особливій нараді при НКВС СРСР рекомендувалося, ухвалюючи рішення щодо обмеження прав чи інших дискримінаційних заходів, обов'язково враховувати ступінь соціальної небезпечності кожної окремої особи.

Після здійснення аналітичної та слідчої роботи, пропонувалося «неправильно висланих» членів родин репресованих звільнити, а до «соціально небезпечних», як і раніше, все ж застосувати відповідні режимні обмеження з визначеними термінами, а найбільш небезпечних — арештувати³³.

Підписавши наказ про перегляд справ адміністративно висланих, Л. Берія вже за день, 17 серпня 1939 р., раптом написав «спецповідомлення» Й. Сталіну, в якому чи то виправдовувався за свою лояльність до згаданих осіб, чи то обґрунтовував необхідність вжиття ще більш радикальних заходів до злісних «ворогів» радянської влади.

³¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 9401, оп. 2, спр. 1, арк. 135–138.

³² Там само, арк. 135.

³³ Там само, арк. 138.

Може здатися, що перші рядки цього документу просякнуті великою турботою про долі невинно репресованих людей. «Протягом 1937–1938 рр. під час виселення родичів ворогів народу з центральних міст СРСР була допущена низка викривлень [радянської законності], — констатував нарком. — Як правило, вислання здійснювалося без слідства, без рішення судових органів або Особливої наради, не визначалися терміни вислання, значна кількість виселених віднесена до соціально небезпечних елементів без належних на те підстав».

Далі, перераховуючи найбільш кричущі випадки безпідставного і незаконного виселення членів родин репресованих, Л. Берія звертає увагу й на ту несправедливу обставину, що на всіх висланих був розповсюджений режим, який мав застосовуватися лише до засуджених за контрреволюційні злочини³⁴.

Посипавши голову «попелом», нарком внутрішніх справ СРСР знову виявив підвищену чекістську пильність й підкреслив, що серед несправедливо висланих причаїлися «активні вороги», до яких треба негайно вжити більш суворих заходів.

Отже, незважаючи на скасування згаданих вище відомчих нормативних актів, керуючись якими, з великих міст СРСР й України, зокрема, були у протиправний спосіб вислані члени родин репресованих, органи внутрішніх справ й прокуратура, здебільшого, акцентували на просіюванні, а не на встановленні справедливості у повному обсязі.

Після ухвалення згаданих рішень та проведення на регіональному рівні відповідної роботи, дійсно, певна кількість дружин репресованих «ворогів» повернулися додому, де їх зустріли зайняті іншими мешканцями квартири, підвищена увага НКВС, а іноді й недобррозичливі погляди сусідів.

Так, у 1939 р. за рішенням УНКВС до Києва повернулися вислані дружина і син українського науковця-філософа В. Волкова. Однак, квартира з усім майном була вже привласнена співробітниками НКВС України. На спроби фактично пограбованих осіб відновити справедливість ті, хто вчинив це, наполегливо порадили їм залишити столицю й не відволікати заклопотані «державними» проблемами органи своїми претензіями...³⁵. Такі ж труднощі ви-

³⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 121–123.

³⁵ Ці митарства тривали і в 1940–1970-х роках. Намагання повернути житло чи майно не призвели до позитивного результату. Лише шляхом

никли у цієї родини і з працевлаштуванням. Син Волкова не зміг знайти роботи за фахом учителя, хоча мав 13 років педагогічного стажу і звання доцента. Дружина репресованого науковця — народна артистка України не допускалася до роботи у Київському оперному театрі, хоча й мала 20-річний стаж сольної кар'єри у Мінському та Одеському оперних театрах³⁶.

Тим часом, 22 серпня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов підписав наказ «Про порядок оформлення притягнення до відповідальності родичів зрадників Батьківщини». Цей дуже короткий документ з'явився раптово і без будь-яких підстав. Він видається швидше нагадуванням про існування статті 58-1«в» у Кримінальному кодексі РРФСР (54-1«в» КК УРСР), в якій зафіксовано, що карати можна лише дружин військових, які вчинили зраду батьківщині у вигляді втечі чи перельоту через кордон, або неповернення. Наказувалося після винесення заочного рішення трибуналом оголошувати зрадника поза законом, а його родичів притягати до кримінальної відповідальності у відповідності до постанови Уряду СРСР від 8 червня 1934 р.³⁷

Цей наказ-нагадування видавався справжнім фарсом на згадку учорашніх, страшних за наслідками, репресій. Він з'явився на світ після того, як рік поспіль про цю статтю Кримінального кодексу ніхто не згадував. Дружин військових відправляли до таборів, керуючись тією самою соціалістичною «правосвідомістю», про яку так бадьоро говорили всі зверхники радянської влади. Ніхто з тих командирів Батьківщину не зраджував і за кордон не тікав. Отже, й карати їх дружин, як і тисячі інших жінок, було просто ні за що! Про це у наказі, як і у всіх інших документах, не йшлося. Навпаки, невдовзі у НКВС СРСР знову пригадали цей куций, з точки зору відомства, документ і намагатимуться «виправити» ситуацію шляхом розширення кола відповідачів.

Наприкінці літа 1939 р., усвідомивши, яку небезпеку несе тоталітарному режиму обмежена лояльність до невинно покараних громадян, служителі радянської Феміди, замість захищати го-

квартирного обміну вдалося знову опинитися у столиці. В 1986 г. син Волкова був виключений з партії.

³⁶ Волков С. Шестдесят лет после расстрела... // «Злочин без кари»: Матер. всеукр. конф. сумної пам'яті великого терору 1937 р. Київ, 3–4 листопада 1997 р. – К.: Інф.-видав. центр «Стилос», 1998. – С. 181–182.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 6, спр. 6, арк. 127.

ловні підвалини права, стали нагадувати зверхникам СРСР про необхідність згорнути «відлигу».

Голова Верховного Суду СРСР І. Голяков 11 серпня 1939 р. написав листа В. Молотову. Посилаючись на перегляд низки справ 1937 р., коли безпідставно було засуджено до розстрілу за обвинуваченням у «контрреволюційних діях» або «шкідництві» велику кількість людей, дописувач звертав увагу голови РНК СРСР, що справді дії репресованих громадян були «звичайними посадовими злочинами, позбавленими контрреволюційного задуму».

Разом з тим, розмірковуючи над несправедливістю у ставленні до таких осіб, й необхідністю перегляду вироків, І. Голяков висловлював занепокоєння наслідками такої процедури. Він цинічно і прямо зауважував: «У даний час виникає питання, чи варто переглядати такі вирoki, коли вони вже виконані». І далі, ще відвертіше викладав власні сумніви щодо доцільності таких кроків щодо відновлення правди: «Винесення постанови судом про відміну вироку позбавлено практичного сенсу, якщо така постанова якимось чином не буде доведена до відома зацікавлених осіб». Справді, «зацікавлені» особи вже завершили свій земний шлях завдяки колегам І. Голякова. Повідомлення родичам розстріляних змісту постанови голова Верховного Суду вважав небезпечним, оскільки «поширення такої практики могло призвести до негативних наслідків»³⁸. Під останнім автор антигуманного вердикту мав на увазі широкий розголос змісту та методів репресивної практики радянської Феміди недалекого минулого, а також можливі вияви невдоволення родичів безвинно покараних та претензії щодо поновлення їх у майнових та громадянських правах.

Активно долучився до обговорюваного питання і Прокурор СРСР М. Панкрат'єв. Щоправда, він, на відміну від свого колеги І. Голякова, тоді висловився однозначно за перегляд справ. Оскільки також думав про наслідки для членів родин, але в дещо іншому контексті. Прокурор СРСР зауважував, що несправедливі вирoki повинні бути скасовані, «оскільки реабілітація розстріляного матиме значення для членів його родини»: зняття тавра «члени сім'ї ворога народу»³⁹, що відповідно потягне за собою скасування дискримінаційних заходів (позбавлення прав, отримання пенсій, державної допомоги тощо).

³⁸ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, арк. 2–2 зв.

³⁹ Там само, арк. 1.

Зваживши на всі точки зору, 2 вересня 1939 р., в РНК СРСР ухвалили «соломонове», але урізане в частині справедливості, рішення: дати вказівки судам переглядати справи, але «в окремих випадках», коли є дані про безпідставне застосування розстрілу⁴⁰.

Варто звернути увагу ще на одну дуже важливу для того часу ремарку до згаданого рішення в авторстві голови Верховного Суду СРСР І. Голякова, який, ведучи мову якраз про ці «окремі випадки», акуратно підкреслював, що згадані вироки були винесені деякими судовими працівниками «зі злочинною метою»⁴¹. Таким чином, один з найвищих посадовців радянської Феміди, зі скрипом погоджуючись на часткове відновлення справедливості до одних громадян, відкривав полювання на власних підлеглих, переслідуючи, вірогідно, дві мети: перекласти відповідальність з тих, хто дійсно був причетним до безпідставного покарання людей, а також позбавитися людей, які могли вказати на «диригентів» політичного терору.

Влітку й восени 1939 р. у судах Радянського Союзу була розглянута низка справ, безпідставно засуджених громадян, що спричинило і звільнення з таборів ГУЛАГу членів їх родин у тому разі, коли під час слідства, або перебування у місцях позбавлення волі вони не отримали вироку вже за іншою статтею КК. Кількість цих людей була дуже незначною, проте серед них знайшлися дружини несправедливо розстріляних, які насмілилися звернутися зі скаргами до Прокурора СРСР М. Панкратьєва щодо повернення конфіскованого у них майна. Останній, не знаючи як чинити у таких випадках, та з огляду на те, що конфіскація була здійснена Особливою нарадою НКВС СРСР, яка не мала на це жодних прав, а Наркомат фінансів СРСР відмовлявся компенсувати вартість незаконно відібраного у людей майна, звернувся до Голови РНК СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку з цього приводу.

Лист М. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. надзвичайно цікавий у контексті досліджуваної проблеми, оскільки у ньому чи не вперше відверто констатувався факт жорстоких безпідставних каральних заходів стосовно членів сімей «ворогів народу». «Упродовж 1937–1938 рр. НКВС було репресовано значну кількість дружин засуджених ворогів народу ... За наявними даними, кількість такого роду [дружин] засуджених дорівнює, приблизно, 12–

13 тисячам осіб»⁴², — писав прокурор, не даючи цьому жодної правової оцінки. Більше того, він вже не переймався долею покараних чи дискримінованих членів родин, для яких перегляд справ міг мати певні позитивні наслідки. Навпаки! Тепер він називав постраждалих жінок, як це було і раніше, — «дружинами ворогів народу», та журився не з приводу їх нелегкої долі, а через те, що «органи наркомфіну не можуть повернути конфісковані коштовності, відібрані у них під час арешту гроші, цінності та інші речі», позаяк це дуже велика сума і не по кишені державі. Аргументуючи це, він підкреслює, що загальна вартість коштів, які треба відшкодувати «з дотриманням закону (! — Т.В.), враховуючи кількість репресованих сімей, у яких конфіскували майно, становить декілька мільйонів карбованців». Цю колізію він просив допомогти вирішити Голову РНК⁴³, який ніколи нічого одноосібно чи самостійно не чинив.

З цього стривоженого звернення почалося енергійне листування між різними учасниками репресивного процесу, які спочатку обібрали людей, а потім гарячково шукали виходу, аби не повертати майно тим, кого через «відлигу», довелося реабілітовувати шляхом перегляду справ.

В. Молотов, якому надійшов лист від М. Панкратьєва, не бажаючи брати на себе відповідальність, переадресував його заступнику А. Вишинському, щоб той, маючи неабиякий досвід у вирішенні такого роду справ, знайшов вихід. Останній 16 листопада 1939 р. поцікавився точкою зору очільника того відомства, яке, власне й чинило все те беззаконня та сваволлю. Його коротка записка до Л. Берії містила два рядки: «Направляючи Вам копію листа Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. № 327лс з питання конфіскації майна у дружин засуджених ворогів народу, прошу повідомити Вашу думку»⁴⁴.

В надрах НКВС СРСР протягом десяти днів підготували проєкт постанови РНК СРСР, який видається верхом цинізму та нахабства стосовно ЧСИР. Вже перший пункт її декларував: «Затвердити конфіскацію майна, здійснену у 1937–1938 рр. органами НКВС у засуджених дружин ворогів народу, які відбувають покарання у таборах та засланнях». У другому пункті зазначалося, що у

⁴² ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 4.

⁴³ Там само, арк. 4.

⁴⁴ Там само, арк. 1.

⁴⁰ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, арк. 3.

⁴¹ Там само, арк. 2 зв. – 3.

випадку звільнення з таборів згаданих жінок, в порядку перегляду та припинення справ неправильно засуджених, треба відшкодувати їм вартість конфіскованого майна з коштів, які Наркомфін отримав після їх реалізації⁴⁵.

Юридичний відділ Управління справами РНК СРСР, отримавши проект постанови, зрозуміло, потрапив у складне становище, оскільки погодитися зі змістом першого пункту не міг за жодних обставин. Це було кричущим порушенням закону. Втім, сваритися зі всемогутнім відомством Л. Берії ніхто не збирався й тому шукали якогось компромісного варіанту. Окрім цього, ні для кого не було таємницею, у чії руки справді потрапляли начебто «опломбовані» комфортабельні квартири та цінне майно репресованих. Всі знали, що часто-густо наживалися на цьому співробітники органів державної безпеки. Про це говорили не лише потайки, а й писали у спогадах колишні в'язні ГУЛАГу. Втім, висловитися про корупційний розподіл колишнього приватного майна та державних квартир наприкінці 1930-х рр. відверто ніхто з посадовців не наважувався. Лише принагідно, коректно намагалися підкреслити неправомірну діяльність НКВС СРСР щодо конфіскованого майна, зокрема, реагуючи на згаданий проект постанови РНК СРСР.

У листі до А. Вишинського, датованому 26 листопада 1939 р., співробітники згаданого Управління зауважували: «Пункт 1 проекту (постанови РНК СРСР. — Т. В.) НКВС СРСР, безумовно, неправильний, оскільки в ньому пропонується затвердити конфіскацію майна, яка фактично здійснювалася з порушенням закону» і посилалися при цьому на статтю 21-у Постанови ВЦВК та РНК СРСР від 28 березня 1927 р. «Про реквізицію і конфіскацію майна», в якій чітко декларувалося, що «особи, постраждали від незаконної конфіскації та майнових збитків, мають право вимагати повернення несправедливо вилученого майна і відшкодування збитків шляхом пред'явлення судового позову». Посилаючись на положення чинних радянських законодавчих актів, дописувачі, з одного боку, цілковито усвідомлювали їх повну безперспективність, з іншого, — виявляли повну лояльність і підтримку пануючій вакханалії, тому й пропонували доречно, з їх точки зору, рішення, супроводжуючи його відповідною преамбулою: «У даному випадку навряд чи доцільно відшкодувати вартість конфіскованого майна дружинам ворогів народу, які відбувають покарання у таборах

⁴⁵ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 2.

та заслання. Тому вважаємо правильним обмежитися п.2 проекту з поправкою у частині джерела покриття витрат НКВС на відшкодування вартості конфіскованого майна». Пропонуючи такий вихід, автори листа посилалися на те, що кошти, отримані від реалізації конфіскованих пожитків протягом 1937–1938 років, вже зараховані Наркоматом фінансів до бюджету, відтак й НКВС має звітти брати гроші⁴⁶. До цієї точки зору приєднався заступник голови РНК СРСР й одночасно голова правління Державного банку СРСР М. Булганін, ствердивши власну позицію відповідною резолюцією.

28 листопада 1939 р. з'явився вже другий проект постанови РНК СРСР «Про відшкодування дружинам репресованих, звільнених з таборів, вартості конфіскованого майна». Він також не був надто розлогим і складався з двох пунктів, перший з яких фактично дублював назву документу і пропонував НКВС СРСР «в окремих випадках» вдаватися до такого кроку, другий пункт постанови пропонував Наркомату фінансів СРСР покривати відповідні витрати НКВС СРСР з союзного бюджету⁴⁷.

Цей документ також не влаштував представників різних інституцій радянської Феміди, як, зрештою, й інших вищих посадовців СРСР. Тому крапку в цьому тривалому переговорному й узгоджувальному процесі поставив нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, викарбувавши червоним олівцем на проекті урядової постанови категоричний вердикт: «Пропоную: не ухвалювати рішення і тов. Вишинському віддати необхідні вказівки НКВС»⁴⁸. Заступник голови РНК СРСР так і вчинив, спрямувавши на ім'я В. Меркулова (в НКВС) та А. Зверева (в Наркомфін) коротке розпорядження: «Раднарком Союзу РСР згоден з пропозицією НКВС СРСР у випадках звільнення з таборів НКВС СРСР дружин репресованих в порядку перегляду і припинення справ щодо них, як неправильно засуджених, відшкодувати останнім, в окремих випадках, вартості конфіскованого у них майна». Кошти, як і пропонувалося, передбачалося брати з союзного бюджету⁴⁹. Важлива ремарка «в окремих випадках» цілком прозоро вказувала на те, що сподіватися дружинам репресованих немає на що. Проте цілком реальною ставала їх найближча перспектива: бути покараними за свої сміливі кроки.

⁴⁶ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 5.

⁴⁷ Там само, арк. 6.

⁴⁸ Там само, арк. 6.

⁴⁹ Там само, арк. 7.

Назовні дивна ситуація, коли відомство, яке незаконно конфіскувало майно, перекладало на радянський уряд відшкодування завданих збитків, та ще при цьому й відверто та цинічно маніпулювало не лише посадовцями вищих рангів, й, не соромлячись, встановлювало алгоритм наступної діяльності, була цілком природною для того часу. Справді! Ну, чому ж Л. Берії не доручити А. Вишинському, який зовсім йому не підлягав, віддати розпорядження В. Меркулову — заступнику наркома внутрішніх справ виконувати ті хитросплетіння, коли вся країна робила це «з великим піднесенням і повним схваленням». Всемогутнє відомство безоглядно і впевнено могло чинити все, що бажало, за цілковитої підтримки Й. Сталіна.

За таким самим негативним для членів родин сценарієм розгорталися і колізії навколо спроб окремих з цих відчайдушів повернути квартири, з яких їх виселили після арешту голів родин. Вендета радянської влади стосовно громадян, оформлені як конфіскація, та ще й вчинені у не правовий спосіб Особливою нарадою НКВС СРСР, описані у багатьох публіцистичних та літературних творах, численних спогадах очевидців та постраждалих. Зазирнути за лаштунки того свавілля, як і спроб окремих громадян повернутися до своїх домівок, або хоча б отримати інше житло, вдається лише за допомогою документів внутрішнього листування між представниками вищих органів влади та управління, а також правоохоронних інститутів, що відповідали за дотримання «букви закону».

Ще в середині літа 1939 р. до радянського уряду стали надходити позовні заяви від окремих осіб, реабілітованих в порядку перегляду їх справ, та членів сімей репресованих, яким дозволено було повернутися до великих міст СРСР, звідки вони були виселені у межах широкомасштабних репресивних акцій, проведених у відповідності до інструкції НКВС СРСР від 17 червня 1937 р., наказу № 00486 від 17 серпня 1937 р. Громадяни, яким пощастило уникнути більш суворих заходів, поверталися додому, де їх вже не чекали ані рідні люди, оскільки їх вже не було в живих, ані рідні стіни, позаяк квартири вже були зайняті іншими особами.

Не переказуючи всіх перипетій паперової «круговерті» навколо практично безнадійної справи стосовно повернення квартир членам родин репресованих, варто зауважити, що вже на самому початку розгляду кожна з них була приречена на поразку. Ще 8 липня 1939 р. Наркомат юстиції СРСР підготував для уряду відповідний документ, у якому вказувалася «недоцільність судового розгляду

позовних заяв осіб, заарештованих органами НКВС, а згодом звільнених у зв'язку з їх реабілітацією, стосовно повернення їм житлової площі»⁵⁰.

Поступливішу позицію зайняв Прокурор СРСР М. Панкрат'єв, який вважав за необхідне розбиратися у кожній позовній заяві реабілітованих громадян та членів родин репресованих окремо, не залишаючи їх наодинці з проблемою. Певним чином солідаризувався з ним і заступник Голови РНК СРСР А. Вишинський, який запропонував все ж розглядати позовні заяви згаданих громадян у судах на загальних підставах⁵¹.

Наприкінці того ж року, 7 грудня, після тривалого листування між представниками інститутів радянської Феміди поміж собою та з вищими органами влади й управління, марудної процедури певних узгоджень та навіть глухих суперечок довкола цього питання, народилося компромісне рішення — передавати клопотання громадян щодо забезпечення їх житловою площею на розгляд місцевих рад депутатів трудящих після відповідних рішень судів. При цьому, Нарком юстиції СРСР М. Ричков у листі до голови РНК СРСР В. Молотова на тлі вже узгодженої, начебто, спільної думки всіх відомств, намагався протиснути окрему точку зору, яка перекладала рішення щодо надання житла реабілітованим особам або членам родин репресованих виключно на місцеві органи влади, уникаючи розгляду цих питань у судах.

Тоді, принаймні на папері, перемогла точка зору А. Вишинського і М. Панкрат'єва, які цілком справедливо поклалися більше на рішення судів, ніж на місцеві органи, котрі о тій порі не могли, і не хотіли брати на себе такі, з одного боку, небезпечні, з іншого — важкі для реалізації рішення.

Вже на початку січня 1940 р. у надрах управління справами РНК СРСР був підготовлений проект урядової постанови «Про порядок задоволення житловою площею осіб, звільнених з-під варти, а також від заслання і виселення, у зв'язку з їх реабілітацією». Погано відредагована назва, а також виправлення слова «позови» на «клопотання» у першому його пункті свідчили про мізерні шанси на швидке затвердження документу, яким встановлювалося право згаданих громадян вирішувати питання щодо повернення житлової площі у судовому порядку⁵². Зрозуміло, що

⁵⁰ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 1.

⁵¹ Там само, арк. 12.

⁵² Там само, арк. 2.

такого «торжества» права та справедливості стосовно жертв державного терору в СРСР відбутися не могло ні за яких обставин.

Проект постанови РНК СРСР тоді підписаний не був і протягом наступних шести місяців реабілітовані громадяни і члени родин репресованих, яким дозволили повернутися у великі міста СРСР, поневірялися по чужих кутках і лише деяким з них пощастило отримати скромне житло. Це траплялося, здебільшого, у тих випадках, коли суди зрідка виносили позитивні рішення, розглядаючи заяви громадян, оскільки керувалися при цьому чинним роз'ясненням президії ЦВК СРСР від 15 січня 1936 р. про повернення попередньої житлової площі особам, стосовно яких заслання або виселення відмінені⁵³.

Згаданий «старий» документ з'явився на початку 1936 р. після ініціативного клопотання Ленінградської облради та міськради «Про встановлення звичного порядку надання житлової площі виселеним у зв'язку зі звільненням Ленінграду від класово-чужих і антирадянських елементів, які повертаються за рішенням вищих органів влади». Ним роз'яснювалося, що «особи, стосовно яких постановою про заслання або виселення відмінена, мають право на житлову площу, яку вони займали до виселення... У виключному випадку, коли зовсім неможливо надати квартиру, яку раніше займала особа, щодо якої постановою про заслання або виселення скасована, — повинна надаватися рівноцінна житлова площа... — поза чергою»⁵⁴.

Звичайно, що дія такого роз'яснення (за відсутності інших нормативних актів з цього питання) аж ніяк не могла задовольняти ані вищі, ані місцеві органи влади, оскільки повернути квартири колишнім власникам було неможливо через низку об'єктивних та суб'єктивних причин.

Відомо, що краді квартири забирали собі ті, хто ініціював і здійснював репресії. Гірші — надходили у розпорядження місцевих органів влади і розподілялися серед черговиків. Та й, зрештою, чи могли можновладці так легко погодитися створити пристойні умови проживання тим, кого нещодавно покарали і продовжували остерігатися, вважаючи опонентами радянської влади.

Після тривалих дискусій з цього питання прокурор СРСР М. Панкрат'єв змінив позицію і солідаризувався з наркомом юс-

тиції СРСР М. Ричковим. Натомість А. Вишинський чомусь «випав» з числа осіб, з якими це питання узгоджувалося. Вирішення квартирної проблеми реабілітованих громадян та членів родин репресованих перейшло до компетенції іншого заступника голови РНК СРСР М. Булганіна. Саме йому був адресований спільний лист прокурора та наркома юстиції Союзу РСР від 22 липня 1940 р., в якому чітко, по пунктах викладалася історія цієї проблеми та позиція щодо її вирішення.

Сприяла появі цього узгодженого рішення знову ж таки позиція ленінградської влади, діаметрально протилежна тій, що була задекларована у 1936 р. У листі від 19 липня 1940 р. на ім'я голови РНК СРСР В. Молотова, підписаному секретарем Ленінградського міському ВКП(б) О. Кузнецовим і головою виконкому Ленінградської Ради депутатів трудящих П. Попковим, висловлювалося відверте невдоволення діючою практикою повернення громадянам житлової площі після винесення відповідних судових рішень, оскільки це, мовляв, «утискає права пролетарів», заселених у вільні квартири «контрреволюціонерів». Навівши низку прикладів такого роду та цинічно пославшись при цьому на «необмежені» можливості членів родин репресованих поселитися на житлову площу родичів чи навіть знайомих, ленінградські радянсько-компартійні функціонери зафіксували безжальну і категоричну позицію, яка одразу була схвалена союзною владою і взята до наслідування не лише у великих містах Росії, а й в Україні: вважати чинну практику, що ґрунтується на згаданому роз'ясненні ЦВК Союзу РСР, неправильною та заборонити повернення особам, висланим до того, житлової площі, яка раніше ними займалася, оскільки вона вже заселена іншими особами. Несправедливо репресованим людям, пропонувалося апелювати до місцевих органів, які у свою чергу, нічого не могли вирішити в тих умовах⁵⁵.

Отже, приставши до безжальної позиції ленінградської влади, нарком юстиції та Прокурор СРСР запропонували чинити так само і в інших регіонах: не розглядати позовів реабілітованих осіб і членів родин репресованих про повернення їм житлової площі..., оскільки вона у встановленому порядку заселена іншими громадянами⁵⁶.

Розтягнута більше, ніж на півроку, дискусія навколо проблеми повернення старого, або надання нового житла громадянам,

⁵³ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 17.

⁵⁴ Там само, арк. 17.

⁵⁵ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 16.

⁵⁶ Там само, арк. 13.

несправедливо репресованим радянської владою, у тих умовах була приречена саме на такий фінал, яким вона і скінчилася.

Не встигли чекісти спільно з іншими служителями радянської Феміди розібратися з «настирливими» дружинами репресованих, які після перегляду Верховним Судом СРСР справ їх чоловіків, взялися вимагати повернення їм конфіскованого майна, як репресовані стали з'ясовувати долю адміністративно-виселених родичів. Останні також зверталися до влади, аби знати, скільки ж їм ще доведеться жити поза межами міст, де вони народилися й прожили.

Обласні прокуратори спочатку намагалися самотужки вирішувати ці питання. Проте, не маючи інформації стосовно всіх директив та інструкцій НКВС СРСР та усвідомлюючи рівень відповідальності (та й зрештою небезпеки) у кожному конкретному випадку, в повній розгубленості, непоінформованості стосовно практичної роботи зверталися до свого вищого союзного відомства. Так, Прокурор Київської області Колесников 24 січня 1940 р. написав листа до прокурора СРСР М. Панкратьєва з проханням дати вказівки або розтлумачити, як саме треба чинити, реагуючи на запити та клопотання громадян щодо повернення до міст, звідки їх виселили під час репресій 1937–1938 рр. цілими родинами. Дописувач запитував, чи залишилася чинною інструкція НКВС СРСР від 15 червня 1937 р., у відповідності до якої заслання у віддаленні райони СРСР та адміністративне виселення ЧСИР не обмежувалося конкретними термінами. Він припускав, що, можливо, варто поставити питання стосовно призначення конкретного терміну заслання, а також скасувати адміністративне виселення для тих членів родин, які мали до того часу самостійну заробітну платню й від репресованого голови родини матеріально не залежали. Він також цікавився, якої лінії у вирішенні питання стосовно скасування адміністративного виселення варто дотримуватися, якщо члени родини засудженого репресувалися у такій формі вже через 2–3 роки.

Висунення в якості аргументу для скасування адміністративного виселення матеріальної незалежності викликає подив, особливо в умовах того часу. Невже прокурор Київської області був такою наївною людиною? Чи ж він справді міг припускати, що виселення відбувалося, оскільки члени родини репресованого втрачали годувальника, а не через те, що радянська влада просто розправлялася з безвинними жінками та дітьми? Побоюючись відповідальності, насамкінець Колесников писав: «Переконливо прошу

дати відповідь по цих запитаннях, задля уникнення неправильних дій»⁵⁷.

Цілий місяць знадобився союзній Прокуратурі, щоб підготувати відповіді на запитання українського відомства. Та й зроблено було це у дивний і недбалий спосіб. Прокурор СРСР навпроти більшості з 8 пунктів листа київського прокурора чорним олівцем написав короткі відписки, які передрукував секретаріат і за підписом завідувача 20 лютого 1940 р. відправив до Києва. Лист починався словами: «Повідомляю резолюцію Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва на Ваш лист». І далі йшли загальні відписки на зразок: «Це питання зараз знаходиться на розгляді директивних органів», або «розглядається в НКВС»⁵⁸.

Важко щось додати до останнього «роз'яснення». Неспростовним є факт, що велика «брехня» мала досить солідне «правове» коріння. Найвища судова інституція держави вчила говорити неправду своїх служителів.

Окрім київського колеги, дійсно дивне для того часу прагнення дотримуватися встановленого порядку у частині прав членів родин репресованих виявив прокурор м. Москви Самарін. Питання, які цей служитель радянської Феміди порушив у листі від 10 жовтня 1940 р. до Прокурора Радянського Союзу В. Бочкова⁵⁹ торкалися не лише столиці СРСР, а й інших великих міст країни, звідки під час чергової хвилі репресій, що здійснювалися у межах проведення паспортизації, боротьби з «троцькістами» та іншими «ворогами народу», виселялися та відправлялися у заслання цілі сім'ї. Вже перші рядки листа свідчили про дійсну стурбованість московського прокурора: «Вважаю необхідним порушити перед Вами питання, пов'язане з розглядом скарг адміністративно-висланих в порядку інструкції НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. (про порядок підготовки та проведення операції по виселенню в адміністративному порядку з Москви, Ленінграду, Києва, Ростова, Таганрогу, Сочі та прилеглих до них місцевостей осіб виключених з ВКП(б), родин репресованих троцькістів. — Т. В.)». Далі Самарін констатував, що столичне управління внутрішніх справ затуляє розгляд звернень громадян і, здебільшого, відмовляє їм у прописці, посилаючись на відсутність відповідних приписів свого відомства. Московська міська прокуратура вважала таку практику неправильною,

⁵⁷ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 148, арк. 258–261.

⁵⁸ Там само, арк. 257–257 зв.

⁵⁹ Там само, спр. 138, арк. 30–32.

зважаючи на наступні об'єктивні обставини: «Під час висилки членів родини засуджених за к[онтр]/р[евольюційні] злочини у всіх випадках не зазначався термін висилки, поза тим, як обвинувачені засуджувались до конкретних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Це призводить до того, що засуджені, які вже відбули термін ув'язнення, перебувають у більш сприятливих умовах, ніж вислані члени сім'ї, які знаходяться у безстроковій висилці і не мають права змінити місце проживання. Таке ж питання виникає і у випадках смерті засуджених у таборах»⁶⁰. Столичний прокурор пропонував відновити справедливість, хоча й дещо в урізаному вигляді: «Як правило, звільняти адміністративно висланих від висилки з заборонаю проживання у режимних містах у тих випадках, коли основні засуджені, за яких члени родини були вислані, відбули термін покарання і звільнені з-під варти». Такі ж заходи вживати і до тих осіб, чиї родичі померли у таборах, не відбувши термін покарання. У всіх інших випадках адміністративного виселення обов'язково вказувати його фіксований термін (до 5-ти років)⁶¹.

Прокурор Союзу РСР не дав письмової відповіді, а наклав резолюцію: «т. Сафонову. Прошу переговорити»⁶². Про що точилася співбесіда між цими посадовцями можна лише здогадуватися. Думається, що заповзятість московського прокурора була приборкана, оскільки й пізніше практика безтермінового адміністративного виселення до членів родин репресованих застосовувалася досить широко, не кажучи вже про порушення їх майнових законних претензій тощо.

У контексті цитованих звернень дивною залишається та обставина, що жоден з дописувачів не посилався на документ, підготовлений НКВС СРСР ще 1 червня 1939 р. «Про адміністративне заслання та виселення», в якому чітко вказувалася необхідність оголошувати покаранням у такий спосіб терміну дії цієї репресалії – п'ять років. Не виключено, що Наркомат внутрішніх справ просто проігнорував прокуратуру й не поінформував її про свої «здобутки» у наведенні порядку в карально-репресивній практиці.

У такий спосіб наприкінці 1939 – початку 1940 рр. між різними інститутами правоохоронної системи під пильним наглядом

компартійної влади точилися й інші суперечки навколо проблеми відшкодування коштів за конфісковане майно несправедливо репресованим родинам та повернення їм квартир. Нарешті, згадали й про те, що конфіскації, здійснені Особливою нарадою, є незаконними, оскільки вона не мала на те жодного права.

Не переказуючи всіх перипетій тієї тяганини, варто підкреслити, що більшість справ «шукачів правди» завершувалися не на їх користь. Якщо якісь мізерні кошти й поверталися, то лише з місцевих бюджетів виключно на підставі описів майна, яких у справах засуджених здебільшого не було. Комфортабельні окремі помешкання також практично нікому не повернули. Зазвичай сім'ї забезпечували житлом у комунальних квартирах за рахунок ущільнення інших. Декому взагалі радили виїхати з міст від «гірша подаль», оскільки їх наполегливість могла призвести до гірших наслідків, ніж відсутність даху над головою.

Навесні 1940 р., як і в попередні часи, НКВС СРСР став ще настирливіше втручатися у процедуру перегляду справ деяких засуджених за контрреволюційні злочини.

Виправдувальні вироки відповідно до чинного тоді Кримінально-процесуального кодексу, повинні були виконуватися негайно. Втім, за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та у відповідності до спільного наказу НКЮ і Прокурора СРСР від 20 березня 1940 р. особи, виправдані судом за справами про контрреволюційні злочини не підлягали негайному звільненню судами з-під варти, а направлялися у ті місця ув'язнення, звідки вони були доправлені до суду. «Звільнення з-під варти згаданих осіб, — підкреслювалося у документі, — можливе лише після отримання від органів НКВС повідомлення про відсутність заперечень з їх боку». Трохи пізніше — 9 травня 1940 р. ці ж інститути радянської Феміди розповсюдили згідно спільного наказу аналогічний порядок звільнення не лише на контрреволюційні злочини, а й на всі справи, розслідувані органами НКВС і передані згодом до суду⁶³.

Наведені вище правові новації у реальному житті фактично означали те, що майже всі громадяни, виправдані судами, знову (користуючись мовою тогочасного чекістського жаргону) «оформля-

⁶⁰ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 138, арк. 30.
⁶¹ Там само, арк. 31–32.
⁶² Там само, арк. 30.
⁶³ *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование). Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 60.

лися на Особливу нараду НКВС СРСР». Наслідком цього ставало отримання чергового позбавлення волі від 5 до 10 років без висунення будь-якого обвинувачення у скоєнні злочину⁶⁴, а просто за те, що вони визнавалися «соціально-небезпечними особами», яких краще було тримати в ізоляції.

У такий спосіб Нарком внутрішніх справ СРСР вкотре протиснув через партійні органи ініціативи, змусивши зробити такі ж кроки й ті органи юстиції, які за своїм покликанням мали б наглядати за дотриманням правосуддя у державі. Л. Берія вкотре продемонстрував не лише відверто зневажливе ставлення до людських доль, а й повне ігнорування суддівської системи в СРСР.

Короткотермінове терпляче ставлення новопризначеного наркома внутрішніх справ СРСР до перегляду справ дуже швидко трансформувалося у намагання повернути все в старе русло. Він, по суті, віддав проблему вирішення долі людей на поталу тим самим структурам, які здійснювали репресії.

Міцніше стискався «зашморг» і на шиях громадян, які вже перебували у трудових та спеціальних селищах ГУЛАГу. Особи, котрі намагалися приховати «куркульське» походження шляхом зміни прізвища при укладанні шлюбу, тепер позбавлялися цього права. Така сувора заборона була викладена у спеціальному циркулярі НКВС СРСР від 26 березня 1940 р.⁶⁵

Такі кроки вищої партійної верхівки неспростовно доводили, що «відлига» вже скінчилася. Її специфічні ознаки радянське суспільство відчувало нетривалий час. Вияви «великодушності» до безпідставно покараних жінок та дітей були справді урізаними та епізодичними.

Та й під час так званої «відлиги», коли вже всі директиви щодо репресування дружин «ворогів» радянської влади були скасовані, акції покарання за родинною ознакою тривали⁶⁶. Органи

державної безпеки за потурання компартійно-радянської влади продовжували ігнорувати не лише закон, а й власні приписи.

Отже, якою б великою не була спокуса позитивно оцінити кроки влади та представників різних гілок радянської Феміди у встановленні справедливості під час т. зв. відлиги, реалії того часу й подальші події у СРСР не дозволяють цього зробити. Це був лише демагогічно забарвлений демарш для втомленого і знекровленого від репресій суспільства. Велика кількість фактів доводить, що вже в перші дні Другої світової війни, як і в наступний час, сталінська «соціалістична правосвідомість», як перед тим і «революційна доцільність», були панівними ідеями у тогочасному праворозумінні. В той час, як і раніше, мали місце серйозні порушення законності, активно практикувалася позасудова репресія, оскільки право застосування кримінального покарання мали не лише судові органи, а й Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ СРСР. Ухвалені у досліджуваний період протиправні рішення розв'язали руки сталінському режиму для застосування каральних акцій проти мирного населення на інкорпорованих землях Західної України.

⁶⁴ *Афанасьев М.П.* Когда расстреливали прокуроров / *Ушаков С.Ю., Стукалов А.А.* Фронт военных прокуроров. – М., 2000. – С. 89.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 85, арк. 99–100.

⁶⁶ Так, наприклад, вже 1939 р. була засуджена ціла когорта дружин чекістів. Їм перекваліфікували «чсирівський» зміст «злочину» на інші статті КК — «співучасть», «пропаганда» тощо. Щоправда, аж ніяк не вписується до цієї групи згадувана вище дружина Трохима Чубаря — наркома місцевої промисловості. Її як «дружину» відправили у заслання, коли наказ № 00486 вже був скасований.